

תוכן העניינים

יא	שלמי תודה
1	מבוא: מי הם יהודי השוליים הנאורים
11	הקדמה: מה בין יהודי השוליים הנאורים לבין ניטשה?
29	שער א: הפתרון הקוסמופוליטי של החופשיים ברוח
31	פרק 1: סטפן צווייג: החופשי ברוחו והתאבדותו
45	פרק 2: פרימו לוי: "מת באושוויץ כעבור ארבעים שנה"
61	שער ב: פתרון ספרותי-מיתולוגי
63	פרק 3: פרנץ קפקא: "יציר כלאיים"
81	פרק 4: ברונו שולץ: שוליות קיומית בנעלי בית
107	שער ג: הפתרון הפסיכואנליטי
109	פרק 5: זיגמונד פרויד: בין וינה לירושלים
161	פרק 6: תיאודור לסינג: משנאה עצמית יהודית אל הציונות
179	שער ד: בשערי ציון: יצירת הזהות באמצעות הציונות
183	פרק 7: כה אמר הרצל
203	פרק 8: מקס נורדאו וזיקתו הדו-ערכית אל ניטשה
219	פרק 9: ולדימיר זאב ז'בוטינסקי: בין ניטשה לבין שמשון

235	פרק 10: הפולמוס בין אחד העם לברדיצ'בסקי שנערך בצלו של ניטשה
255	פרק 11: מרטין בוכר: מאבקו של הומניסט יהודי ב"פלישת ניטשה" אל חייו
275	שער ה: החוזרים בתשובה, היוצאים בשאלה
277	פרק 12: הלל צייטלין: מעל-אדם לאל עליון
293	פרק 13: אורי ניסן גנסין מספיד את ניטשה
327	סיכום אישי, אנושי מדי
329	ביבליוגרפיה

האם העדר זה של כל נימה פוליטית הוא אכן ביטוי לעמדתו הא-פוליטית של צווייג?

בדומה לניטשה השתעשע צווייג ברעיון לאיחוד אירופה. אולם כאשר אנו משווים את מאבקו העז של ניטשה נגד הלאומנות הגרמנית של ביסמרק, ובאותו עניין את התקפותיו על האנטישמם בזמנו, שכללו את גיסו השנוא עליו, עם התגובה הפושרת – שכמעט אינה מורגשת, ובוודאי אינה מעוררת את ההדים הרציניים – של צווייג לעלייתו של היטלר לשלטון, אנו נאלצים להגיע למסקנה בלתי מחמיאה בעליל: ניטשה היה לוחמני בהרבה מול אויבי עמו של צווייג מאשר צווייג עצמו. זוהי עדות נוספת לכישלונו של צווייג לחיות כ"חופשי ברוח" – רוח, שכמו ניטשה עצמו, תהיה לוחמנית נגד אויביו הגדולים ביותר של חופש כזה. נראה כי צווייג ביקש להשיג חופש זה מבלי להילחם למענו. הפעם היחידה שבה שלף את חרבו הייתה כאשר כיוון אותה נגד עצמו. אולם אקט זה היה מרוחק מאותה חירות הרוח שהילל בדמותו של ניטשה במסותו על הפילוסוף משנת 1925.¹⁸

כמו במסה על אמו של ניטשה, שבה לא ראה לנכון להתייחס לפרסטר כאל אב-טיפוס של נאצי, גם במסה זו הוא מדבר על "גרמניה החדשה".¹⁹ ב"גרמניה חדשה" זו נוסח צווייג אין כל הדר לרעש מצעדי הקלגסים הנאציים אלא רק ל"שאון הרכבות, חוטי הטלגרף ורעם המכונות". תוצאת תיאורים אלה הייתה מנוגדת לכוונותיו האמיתיות של צווייג בכתיבת המסה על ניטשה, כוונת שגילה במפורש אך ורק לידידו רומן רולן במאי 1925:

ביקשתי לשבח את האדם הבלתי תלוי והחופשי באמת כצורה נעלה של הומניות. מסתי כולה הנה פולמוס סמוי נגד הניסיון לנכס את ניטשה לגרמניה, למלחמה, לסדר היום הגרמני; הוא שהיה האירופי הראשון, האב המייסד.²⁰

הפולמוס של צווייג עם הנאציזם הגרמני היה כל כך "סמוי", עד שלעתים קשה היה כלל להבחין בו. יתרה מזאת: כפי שהוא מדגיש בפני רומן רולן, מסתו הוקדשה כל כולה לניטשה ולהגותו, והיא נאמנה לדמותו של הפילוסוף הגרמני. צווייג מוסיף כי העמדה של חירות הרוח האינטלקטואלית והקיומית הושגה

18 במקור: "Kampf mit dem Dämon: Hölderlin, Kleist, Nietzsche".

19 ייתכן כי ביטוי זה מכיל גם רמז אירוני לשם המושבה "הארית" Nueva Germania שייסד גיסו של ניטשה בפרגוואי.

20 המאבק עם הדמון, לעיל הערה 18.

על ידי ניטשה במאבקים כואבים ובלתי פוסקים נגד דעת הקהל הגרמנית, שהייתה לדידו של ניטשה תמיד "עצלות הפרט".²¹ ניטשה זכה לאמץ עמדה זו של החופשי ברוח אחרי קרע מכאיב עם ריכרד וגנר, אחרי שוויתר על משרתו כפרופסור באוניברסיטת באזל ואחרי שהרחיק מעליו, בספריו המתריסים גם נגד הנצרות והמיליטאריזם הגרמני, כמעט את כל ידידיו. הוא לא ירש את עצמאותו מאב עשיר דוגמת צווייג.

צווייג בעצם לא נלחם למען חירותו האינטלקטואלית. מאבקו הפולמוסי היחיד היה למען השלום בזמן מלחמת העולם הראשונה. הוא מעולם לא היה בודד במאבק זה, ורגעי בדידות אמיתיים ידע רק בשעת האמת האחרונה, שבה נוכח לדעת עד מה רב המרחק בינו לבין האידיאל הניטשיאני של "חופשי ברוח". אבל כבר בשנת 1925 הגיע צווייג לתוכנה לגבי כישלונו העתידי, כפי שמעיד משפטו האחרון במסתו הנלהבת על ניטשה: "רק מכיוון שמצויים יחידים סגולה ששום אמת מידה אינה יכולה לאמוד אותם, יכולים השאר להיווכח בדבר אפשרותנו לגדלות אמת"²² – או להעדרה.

ואף על פי כן, צווייג לא היה אדיש לחלוטין לגורל עמו. בחיבור מתקופת היטלר, משנת 1936, הוא נותן ביטוי לרחשי לבו. וכך הוא כותב בסוף הסיפור:

איש לא יוכל לומר אם תישאר המנורה | של בית המקדש| לעולמי עד קבורה ואבודה לעמה, עם שעדיין לא ידע שלום בנדודיו בקרב ארצות הגויים; או אם בעת מרוחקת כלשהי יגלה אי מי ויחפור מנורה זאת באותו יום שבו ישובו היהודים אל עצמם. או אז מנורת שבעת הענפים תואר בנגוהות ובעדנה במקדש השלום.²³

גם אז לא הגיע לבחירת זהות קיומית בעלת נחת. הוא לא יצא לפלשתינה, כפי שעשה סופר גרמני אחר בעל שם משפחה זהה, ארנולד צווייג, שאף הוא נמנה עם יהודי השוליים הדגולים.²⁴ אילו עשה כן קרוב לוודאי שחיייו היו נשמרים, כלומר הוא היה שומר עליהם.

21 ניטשה, אנושי, כרך ראשון, פרק ס' 482. האפוריזם המלא "דעת קהל – עצלות הפרט".

22 ראו הערה 18 לעיל, עמ' 530.

23 צווייג, המנורה הקבורה. בעברית הופיע הסיפור בתרגומו של ישראל פישמן, צווייג, המנורה הגנוזה.

24 ארנולד צווייג נולד בשלזיה בשנת 1887 ומת במזרח ברלין בשנת 1968. היה פציפיסט כסטפן צווייג, וכמוהו, הושפע מניטשה. הגיע לארץ ישראל בשנת 1934 וגר על הכרמל

ב־22 בפברואר 1942 שם סטפן צווייג קץ לחייו. הוא לא היה יחיד בכך. די להזכיר את ארנסט טולר, שהתאבד בניו יורק בשנת 1939, ואת קורט טוכולסקי, שהתאבד בשוודיה בשנת 1935. אלה היו יהודי שוליים גרמנים גדולים שנאשו מאי־יכולתם לפתור, כסוציאליסטים וכסופרים גרמנים גדולים, את בעיית זהותם ונאלצו לנוס מארץ מכורתם. המקרה של צווייג שונה.

את הרמז למסתורין זה שאפף את התאבדותו נוכל למצוא במכתב הפרידה שלו, שאותו כתב כמה שעות לפני מותו. "ההצהרה" המרגשת הזאת מעידה על תובנתו המיוסרת כי דרכו להתגבר על שוליותו היהודית, דהיינו ניסיונו לחיות וליצור כאדם חופשי ברוח, נחלה כישלון, כמו גם חלומו בדבר אירופה נאורה, תרבותית ומאוחדת:

בטרם אפרוש מן החיים מרצוני החופשי ובצלילות דעת אני חש צורך למלא חובה אחרונה: להודות מקרב לב לארץ הנפלאה הזאת, ברזיל, שהעניקה לי ולעבודתי אכסניה טובה כל כך. בכל יום למדתי לאהוב ארץ זו, ולא הייתי מבקש לבנות את חיי מחדש בשום מקום אחר, לאחר שעולמה של לשוני שלי שקע ואבד לי; ומולדתי הרוחנית, אירופה, הרסה את עצמה.

אולם כדי להתחיל הכול מחדש, אחרי שנת השישים בחייו של אדם, נחוץ כוח מיוחד, וכוחי שלי כלה לאחר שנים של נודדים בחוסר בית. לכן מעדיף אני לסיים את חיי בזמן הנכון ובקומה זקופה, כאדם שעבודה רוחנית הייתה תמיד שמחתו הזכה ביותר והחירות האישית – המעולה שבנכסים על פני האדמה הזאת.

אני מברך את כל ידידי! ולוואי ויזכו הם לראות את עלות השחר אחרי הלילה הארוך. אני, שחסר סבלנות הנני ביותר, מקדים ללכת לפניהם.

שעות ספורות אחרי כתיבת מלים אלה נטלו סטפן ולוטה כמות גדולה של ורונל ועזבו את עולמנו.

מכתב זה כולל כמה מוטיבים חשובים, והם עשויים לשפוך אור נוסף על של צווייג.

ראשית, בולטת העובדה שאפילו ברגעיו האחרונים, ובשיא אכזבתו מן האידיאל של אדם "חופשי ברוח", לא עולה על דעתו של צווייג הפתרון הציוני. "לא הייתי מבקש לבנות את חיי מחדש בשום מקום אחר" אלא כברזיל, ב"ארץ (Land) נפלאה זאת". הוא לא משתמש כאן במונח "מדינה" (Staat)

כחיפה. גם כאן שמר ארנולד על זיקתו האמיצה לתרבות הגרמנית והשתתף בעיתון בשפה הגרמנית, *Orient*.

או אומה, בעיקר משום שחשב שברזיל שונה במהותה מאירופה הלאומנית, שעמיה "הורסים" את עצמם לדעת, ובה בעת מחבלים גם באידיאל של אירופה רב־תרבותית, מאוחדת והומניסטית. מבחינה זו, בעיני צווייג, הציונות המדינית התנהלה יותר מדי על פי מידותיה של אירופה הלאומנית. מפליאה גם נטייתו להחליף מיתוס אחד במשנהו: את המיתוס של אירופה כרפובליקה רוחנית – כברזיל, שבעיני צווייג הייתה קמאית, נאיבית ודיוניסטית. יתר על כן: אפילו בשעות אלה של "הלילה הארוך", שעה שהקלגסים הנאצים כבשו את רוב רובה של אירופה הנאורה שלו, נמנע צווייג מלהאשים את המשטר הגרמני בפשעיו הרבים, שבעטיים נאלץ גם הוא להימלט ולהרחיק עד ברזיל. הוא הזדהה עם בעלי הברית ועם בריטניה, שאפילו העניקה לו מקלט זמני, אך במסמך אחרון זה שכתב הוא עדיין "האירופי הטוב", המאשים את כל הכוחות המיליטאריסטיים בהרס תרבות אירופה.

שנית, ברגעי האמת האחרונים שלו זוכים בדיעבד חיי החירות של החיפוש הרוחניים שניהל באינטנסיביות רבה לכינוי שליילי ונהפכים ל"שנים של נדודים בחוסר בית". תיאור זה, המפחית בערכם של חיי עד כה, עומד בניגוד לתיאוריו החיוביים של ניטשה את החופשיים ברוח. חוסר בית, אי־תלות רוחנית ואי־נכונות לאמץ אידיאולוגיה פוליטית כלשהי, פסקו להיות בעיני צווייג ערך חיובי ונהפכו לעול כבר מנשוא. ניסוח כזה במכתב הפרידה שלו מעיד על התפכחותו מן האידיאל הניטשיאני ב"לילה ארוך" זה, לפחות ככל שאידיאל זה נוגע בו ולו. הערגה לזהות יציבה, חפצת חיים ואווירה של "ביתיות" באו כאן לביטויין הטרגי, לאחר שהזהות בלא־נחת סחפה אותו לנקיטת הפתרון הסופי בהחלט.

שלישית, כאשר צווייג מדבר על אי־יכולתו בגילו "להתחיל הכול מחדש", אין כוונתו רק ליישוב מחדש, שאותו הרי כבר ביצע. אין הוא מתכוון רק להיבט הגיאוגרפי של חיים חדשים, אלא ליצירה רדיקלית מחדש של זהותו האישית. הוא מדבר על עיצובו מחדש של העצמי שלו כך שיהיה בעל מוקד זהותי שונה – וייתכן כי הוא אף רומז בכך לציונות הומניסטית נוסח בוכר, שאותו העריך. אולי צדק בנקודה זו, שהרי גם נפשות צעירות הרבה יותר ממנו לא צלחו במשימה הקיומית הזאת של טרנספיגורציה של העצמי באמצעות משאבי הנפש של עצמי זה בלבד.

רביעית, התאבדותו של צווייג לא הייתה מסוג ההתאבדויות שרבים ממשכיליה היהודים של אוסטריה או גרמניה ביצעו. הם איבדו עצמם לדעת אחרי שהכירו בעובדה הטראומטית בשבילם, כי הארצות והתרבויות שאירחו אותם ושלהן תרמו את מיטב יצירותיהם וכשרונותיהם הגאונים פנו בצורה כה ברוטלית נגדם. יהודים דגולים אלו נבעטו אל שולי הזהויות על

ידי שכניהם. צווייג נבעט על ידי אירופה כולה. הואיל ומזמן הפליג הרחק מעבר למקום הולדתו, אוסטריה, לא הייתה זו רק אוסטריה שבגדה בו, אלא ההומניזם האירופי שצווייג ביקש לקדמו ולהפיצו באמצעות פועלו הספרותי הנאור. ואכן, טעותו הפטאלית של צווייג הייתה אמונתו באידיאל זה באורח כה תמים וכה קיצוני. עם נפילת הקהילה האירופית של חופשיים ברוח נפלה רוחו של צווייג גם היא. לכן נכונה הייתה הערתה הנוקבת של אשתו הראשונה פרידריקה, שכתבה בזיכרונותיה כי "טעותו הטראגית של צווייג" הייתה הערצתו הילדותית, הבלתי מתפשרת כל חייו, לאידיאל הניטשיאני של "חופשיים ברוחם" פנימיים.²⁵

כאן עולה שאלה ספקולטיבית: מה היה עולה בגורלו של צווייג כחופשי ברוח אירופי לולא שייכותו לעם היהודי? ודאי היה מהגר או נס מחלקי אירופה הנשלטים בידי הנאצים וגורלו היה דומה, אולי, לזה של תומאס מאן. אך אף על פי שצווייג אינו מאזכר את יהדותו במכתב הפרידה שלו, העובדה שהיה כה מנוכר ומרוחק מעמו העצימה ללא ספק את תחושת ההינטשות הנוקבת שלו. היעקרות משורשים עלולה להיפך לסופנית כאשר החזרה אל השורשים כבר בלתי אפשרית. חלל קיומי כזה מסוכן ביותר לאדם שכתב כי "אפילו בזמנים בלתי אנושיים כמו אלה שלנו [...] אין אנו יכולים לאבד את העצמי הפנימי ביותר שלנו".²⁶ "עצמיים" כאלה נקראו על ידי ניטשה "אותנטיים", ובמקרה של צווייג, כמו בוודאי גם במקרה ניטשה, "עצמיים" פנימיים כאלה אימצו את העמדה המובהקת של חופשיים ברוח. עם זאת, כאשר אידיאל ניטשיאני זה הועמד במבחן הקיומי הקיצוני והמכריע ביותר, ומבחינים כאלה בנסיכות קיצונית הם חלק חיוני ובונה את חיי הגיבורים השואפים להיות אישים אותנטיים, אבד "העצמי הפנימי" ביותר של צווייג ללא שוב. הוא נשאב אל הריק כיוון שלא היה שום דבר בעצמי זה שלו, פרט לאידיאל הנשגב והבלתי מושג בדבר האדם החופשי ברוח. אידיאל זה לא יכול היה להזין יהודי-שולי חסר עמוד שדרה מוצק יותר, בלא זהות מסוימת כלשהי. ללא תוכן ממשי לא תיתכן שום חירות חיובית, כפי שהודה בכך מורו הרוחני הגדול של צווייג – ניטשה.

*

טעותו הטרגית של צווייג הייתה נחישותו הבלתי מתפשרת להתקיים כל חייו באופן הטהור ביותר כאדם חופשי ברוחו של ניטשה. אולם בל נשכח כי אפילו

25 פרידריקה צווייג, סטפן צווייג, עמ' 118.

26 מצוטט אצל פרידנטל, צווייג והומניזם, עמ' 173.